

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ТЕОРІЯ «НЕПОВНОГО СУСПІЛЬСТВА» ФУНДАТОРА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ МИКИТИ ШАПОВАЛА

THEORY OF "INCOMPLETE SOCIETY" FOUNDER OF UKRAINIAN SOCIOLOGY MYKYTA SHAPOVAL

У статті презентовано теорію «неповного» суспільства одного із фундаторів української соціології М. Шаповала. З'ясовано, що головною характерною рисою «повного» суспільства, на думку М. Шаповала, є концентрація усіх важливих соціальних функцій в руках корінної нації, а для «неповного» суспільства властива втрата контролю над однією або декількома важливими функціями в суспільстві, що супроводжується поступовим відстороненням автохтонного народу від прийняття надважливих рішень у державотворенні, тобто відбувається поступова передача влади іншим національним групам, які по-своєму будуть вбачати майбутню розбудову суспільства та держави загалом, не рахуючись згідно з із думкою місцевого населення.

Розкрито «логічні категорії» цілісного суспільства (М. Шаповала), що включають в себе аграрний, промисловий, економічний, культурний, політичний та військовий складники, які мають концентруватися в руках однієї національної групи, що уможлиблює «повне» структуроване суспільство. На основі праці М. Шаповала «Критерії соціальної могутності груп» та статистичних даних з його наукових розвідок було проаналізовано соціальну структуру українського суспільства початку ХХ століття. У статті проілюстровано трансформацію міжнаціональних зв'язків в українському суспільстві, а також окреслено специфіку соціального розподілу праці, що показує загальну картину впливу інших національних груп на розбудову України початку ХХ століття. Акцентовано увагу на концентрації в руках різноманітних національних груп надважливих соціальних функцій в державі і водночас відстороненості українців від політики, економіки, культури, війська та зосередження їх в аграрному секторі.

Розкрито основні чинники, які, на думку М. Шаповала, стали перешкодою на шляху формування єдиної української політичної нації під час революційної боротьби (1917–1921 рр.), а також висвітлено бачення вченого щодо подальших шляхів відродження України на початку ХХ ст.

Ключові слова: «неповне» суспільство, логічні категорії суспільства, соціальна

могутність, міжнаціональне суспільство, розподіл праці.

The article presents the theory of "incomplete" society of one of the founders of Ukrainian sociology M. Shapoval. It was found that the main characteristic feature of "complete" society, according to M. Shapoval, is the concentration of all important social functions in the hands of the indigenous nation, and for "incomplete" society is characterized by loss of control over one or more important functions in society, accompanied by the gradual removal of indigenous people from making crucial decisions in state formation, that is, there is a gradual transfer of power to other national groups, which in their own way will see the future development of society and the state as a whole, without regard to local opinion.

The "logical categories" of an integral society (M. Shapoval) are revealed, which include agrarian, industrial, economic, culture, political and military components, which should be concentrated in the hands of one national group, which enables a "complete" structured society. Based on the work of M. Shapoval "Criteria of social power of groups" and statistical data from his scientific research, the social structure of Ukrainian society in the early XX century was analyzed. The article illustrates the transformation of interethnic relations in Ukrainian society, as well as outlines the specifics of the social division of labor, which shows the general picture of the influence of other national groups on the development of Ukraine in the early twentieth century. Emphasis is placed on the concentration in the hands of various national groups of crucial social functions in the state and at the same time the alienation of Ukrainians from politics, economy, culture, the army and their concentration in the agricultural sector.

The main factors that, according to M. Shapoval, hindered the formation of a single Ukrainian political nation during the revolutionary struggle (1917–1921) are revealed, as well as the scientist's vision of further ways to revive Ukraine in the early XX century.

Key words: "incomplete" society, logical categories of society, social power, interethnic society, division of labor.

УДК 316(092)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.1>

Петрухін С.В.

аспірант кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізький державний педагогічний університет

Постановка проблеми. Соціологічна спадщина фундаторів української соціології, зокрема Микити Шаповала, в царині пояснення трансформації соціальної структури та ідентичності українського суспільства на початку ХХ століття донині залишається недо-

статньо дослідженою сучасними соціологами. Між тим, його соціологічні розвідки, які безпосередньо екстраполюються на українське суспільство, дають змогу набагато глибше зрозуміти соціальні процеси, які склалися в багатонаціональному суспільстві, та пере-

шкоди, з якими зустрілася українська нація напередодні революційної боротьби 1917–1921 рр. ХХ століття. Відповідно до цього М. Шаповал на основі свого соціологічного аналізу запропонував світовій спільноті теорію «неповного суспільства».

Отже, актуальність дослідження соціологічної спадщини Микити Шаповала визначається неоднозначними сучасними політичними процесами, які відбуваються в Україні, зокрема в умовах російської агресії на Сході України. Звернення до наукових надбань видатних українських просвітителів, зокрема соціологів, завжди дає позитивний результат – розуміння витоків української нації, її культури, ментальності та ідентичності.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є розкриття сутності теорії «неповного суспільства» у науковій спадщині М. Шаповала.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші розвідки «теорії неповного українського суспільства» М. Шаповала з'явилися в 20–30-х рр. ХХ століття на сторінках місячника «Нова Україна». Вони були представлені короткими рецензіями С. Довгала [2] та Г. Омельченко [5] на соціально-політичні твори М. Шаповала. Подальші спроби окреслити теорію «неповного суспільства» М. Шаповала були зроблені за часів незалежної України. Насамперед у поле зору потрапляє публікація вітчизняних істориків Ю. Горбаня [1], В. Солдатенка [6], Д. Кураса [3]. Доповнює їх дисертаційна робота політолога М. Лазаровича [4]. Отже, можна стверджувати, що теорія «неповного суспільства» М. Шаповала на основі опрацьованої літератури була репрезентована в науковому просторі, однак нині потребує більш глибокого вивчення.

Перебуваючи з 1919 р. в еміграції, М. Шаповал на основі соціологічного аналізу неодноразово у своїх працях вказував, що напередодні 1917 р. українське суспільство було «неповним» [11, с. 98].

Щоб чітко зрозуміти, на чому базувалося таке твердження соціолога, треба поглянути на соціальну структуру українського суспільства початку ХХ століття, але перед цим, на нашу думку, необхідно дати чітке визначення поняттям «повне суспільство» та «неповне суспільство» М. Шаповала. На думку вченого, будь-яке повне суспільство має вміщувати у собі всі «...логічні категорії суспільства, як організації...», яка задовольняє повною мірою потреби всіх учасників цього процесу [12, с. 21]. До таких категорій він відносив: а) орган хліборобства; б) орган промислу; в) орган торгівлі, фінансів, транспорту тощо; г) органи адміністрації та політичного керівництва; д) орган духовної культури й ідеологічного керівництва, науку, мистецтво, роз-

ваги, релігію тощо; у) орган бойової охорони, як зовнішньої, так і внутрішньої, тобто військо, флот, поліція тощо [11, с. 98].

Власне, таке суспільство має представляти собою економічну, політичну, культурно-психологічну незалежну організацію, яка самостійно продукує, споживає, обмінює та охороняє свої інтереси як на внутрішній, так і зовнішній авансені. Одночасно стає джерелом «культурних цінностей», організації громадсько-політичної, морально-етичної свідомості кожного індивіда. Водночас має під власним контролем військо, правові органи, а також бере активну участь у вихованні «...членів суспільства...», для формування «солідарності всієї суспільної цілості». Окрім цього, тримає у своїх руках науку, літературу та пресу, бо, як зазначив М. Шаповал, «все це є органами для скріплення психічного зв'язку суспільства і усвідомлення його інтересів» [12, с. 22]. Головною характерною рисою такого самостійного суспільства, як стверджує М. Шаповал, є «...самооцінка своїх цілей і намірів, суверенне ставлення мети і розвиток своєї організації без сторонніх санкцій» [12, с. 22].

Загалом, як стверджує М. Шаповал, коли всі соціальні функції сконцентровані в межах однієї нації (наприклад, у німців, французів, італійців, росіян, чехів, угорців), то для таких суспільств характерний внутрішньо-національний розподіл праці, який пов'язаний між собою єдиною мовою, що дозволяє говорити про цілісність такого суспільства [11, с. 99].

Водночас «неповне» є прямою протилежністю «повному» суспільству та характерне для поневолених корінних націй, які відсторонені від виконання важливих соціальних функцій на власній території [11, с. 98]. Для яких притаманним є «відсутність життєвої філософії» у розбудові власної окремої культури, застій або слаборозвинена «політична активність», а також наявність «напівсвідомої нації» щодо ідентифікації своєї приналежності до певної соціальної групи [8, с. 8–9]. Такі нації задіяні в трудових сферах, які повністю відсторонені або не грають занадто важливої ролі у вирішенні соціальних питань у зв'язку зі своєю малопомітною кількісною перевагою в управлінських, освітніх, економічних сферах суспільства [11, с. 97–98].

Однак чи було це характерним для українського суспільства на початку ХХ століття? Це можливо з'ясувати, як наголошує М. Шаповал, лише завдяки пізнанню загальних основ і законів суспільного життя, які дозволять окреслити співвідношення «суб'єктивно творчих» та «об'єктивних сил національного зв'язку» на відповідному етапі розвитку суспільства [12, с. 13]. Дослідити це можливо завдяки «Критеріям соціальної могутності групвань», які складаються з чотирьох пунктів: 1) кількіс-

ної переваги та територіальної розповсюдженості певної соціальної групи; 2) рівня організованості; 3) рівня солідарності в цій соціальній групі; 4) якості технічного апарату [13, с. 6]. На основі цих критеріїв можна дізнатися, на якому етапі перебуває окрема соціальна група щодо готовності у перейманні на себе всіх соціальних функцій у суспільстві.

Як же склалася ситуація українського суспільства на початку ХХ століття? Для цього необхідно звернутися до аналізу статистичних даних, що й зробив свого часу М. Шаповал.

Оперуючи статистичними даними М. Кордуби щодо загальної чисельності населення Правобережної, Лівобережної, Степової України та Західних земель (Буковини, Галичини, Підкарпаття), М. Шаповал доходить висновку, що загальна чисельність населення України станом на 1914 р. становила 46 012 000 осіб, які проживали на території загальною площею у 739 162 км² та різнилися багатонаціональністю (див: таблицю 1) [7, с. 6–7].

Запропоновані дані 1914 р., як стверджує М. Шаповал, дають можливість заглибитися в сутність соціальної структури українського суспільства початку ХХ століття та її трансформацію під управлінням Австро-Угорської і Російської імперій [7, с. 7]. На перший погляд можна з упевненістю сказати, що українська нація за своєю чисельністю становила більшість, а тому напередодні революційної боротьби 1917 р. представляла собою значну силу, яка могла протистояти будь-якому зазіханню з боку інших державно-національних соціальних груп.

Однак насправді розстановка сил була дещо іншою, що впливала із загальної картини соціального розподілу праці, точніше, залученості тієї або іншої соціальної групи до виконання відповідних функцій в суспільстві. Оперуючи даними перепису населення 8 губерній довоєнного періоду Великої України, М. Шаповал звертає увагу на міжнаціональний розподіл праці (див: таблицю 2) [7, с. 7].

Згідно з даними таблиці концентрація українського населення відбувалося більшою мірою в аграрній сфері, аніж культурно-просвітницькій, військовій, економічній та політичній сферах. Відповідно до цього М. Шаповал наголошує, що у відсотковому співвідношенні понад 90% українців належало до селян, тобто проживало в сільській місцевості, і лише 10% у місті, із яких 6–7% належали до ремісників і пролетаріату та 2–3% до трудової інтелігенції [8, с. 5], з якої до 1% належали до дрібних службовців, урядовців та вільних фахівців, і лише 1% українців належав до пануючого класу [11, с. 98].

Далі в культурному плані українська національність поділялася на – *неписьменних* 60% [9, с. 8] і *письменних* – 40%, із них з вищою освітою 1/4%, всі інші, напівписьменні чи люди з нижчою освітою, які належали до категорії «підпанків і полупанків (півінтелігенції), з яких державався «наймитський персонал в чужих державах і приватних установах, приватних підприємствах, службово-технічний персонал, що працює в містах на чужу соціальну організацію, та дрібні підприємці» [8, с. 5].

Власне, як підкреслює М. Шаповал, «міжнаціональний» розподіл праці в українському

Таблиця 1

Національний склад населення України на 1914 р.

Це населення цілої України складалося:

з	32662000	українців	або	71.0%
"	5376800	росіян	"	11.7 "
"	2079500	поляків	"	4.5 "
"	3795760	жидів	"	8.2 "
"	871270	німців	"	1.9 "
"	435540	волохів	"	0.9 "
"	159240	болгарів	"	0.3 "
"	104780	греків	"	0.2 "
"	39400	вірменів	"	0.1 "
з	37780	чехів		1.2 "
"	32960	мадярів		
"	27570	черкесів		
"	23240	татарів		
"	22720	турків		
"	12570	словаків		
"	10000	білорусів		

Джерело: М. Шаповал *Велика революція і українська визвольна програма* [7, с. 6–7]

Міжнаціональний розподіл праці

	Українці	Росіяне	Жиди	Поляки
Хліборобство і добування сировини.....	90.0%	18.0%	2.5%	51.0%
Обробка продуктів (промисловість).....	3.6%	21.0 %	32.0 %	14.0%
Торгівля.....	0.9%	14.0%	48.0%	6.0 %
Військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фахи і т. п.	5.5%	47.0%	17.5%	29.0
	100%	100%	100%	100%

Джерело: М. Шаповал Велика революція і українська визвольна програма [7, с. 7]

суспільстві замість «внутрішньо-національного», який характерний для державних націй, породив велику прірву в балансі сил, адже українці концентрувалися в сільській місцевості, тому були відсторонені від виконання важливих соціальних функцій в публічній адміністрації, промислі, торгівлі, транспорті і комунікації, науці, освіті і суспільному вихованні, через те український народ є нацією «соціально-неповною» [8, с. 5]. Для прикладу М. Шаповал приводить схематично соціальний розподіл праці в українському суспільстві початку ХХ століття:

Орган хліборобства	українці
Промисловість	росіяни, поляки, угорці та ін.
Торгівля, фінанси, транспорт та ін.	євреї та інші національності.
Адміністрація та політичне керівництво	росіяни, євреї, поляки, румуни і чехи
Орган духовної культури та ідеологічного керівництва: наука, мистецтво, розваги, релігія і ін.	росіяни, поляки, євреї та інші національності, крім Буковини, Галичини і Підкарпаття, де релігійні функції виконували українці
Орган бойової охорони як зовнішньої, так і внутрішньої: військо, флот, поліція та ін. [11, с. 98]	росіяни, поляки, румуни, чехи як керівники та частково виконавці, а українці як рядовий склад [11, с. 99].

Як пише М. Шаповал, це все показує, що основні функції в господарстві концентрувалися в руках неукраїнської частини суспільства. Загалом, як констатує М. Шаповал, суспільство в Україні представляло собою, з одного боку, як «цілість структури і функцій», а з іншого – «...не-цілість з погляду національно-культурного і суспільно-психологічного зв'язку» [12, с. 34].

Причина такої ситуації в українському суспільстві, як стверджує М. Шаповал, полягала в поневоленні нації, що призвело до фор-

мування складної розстановки сил, де основне життя суспільства сконцентрувалося у непроукраїнській частині населення, яке проживало в містах та перейняло на себе виконання основних соціальних функцій, безпосередньо ставши центром розвитку культури, політики та економіки суспільства в Україні, а оскільки українці концентрувалися в сільській місцевості, то більшою мірою були задіяні у фізичній праці та меншою мірою в інтелектуальній, політичній сфері, адже це було монополією міста [11, с. 96–97].

У зв'язку з цим українська нація на початку ХХ століття не постачала надважливих продуктів промисловості, не керувала виробництвом та продажем власної продукції, була відсторонена від організації науки і техніки, політичної, військової, релігійної адміністрації, міжнародної політики, а також від керівництва містом. Саме тому, на думку М. Шаповала, українське суспільство було «неповним», а по суті представляло собою «лінгвістичну групу», було лише частиною міжнаціонального суспільства України, яка була організовано зв'язана з іншими «частинами суспільної цілості» [10, с. 53–54] або так званім «східно-європейським соціальним вузлом», де меншість панує над більшістю [11, с. 101].

Причини цього, на думку вченого, крилися у «формах визиску і поневолення українського народу», які можна представити у вигляді «5-ти категорій національної неволі» [8, с. 6–8]:

- «**визиск праці**» – українці працюють на чужих поміщиків, купців, банкірів, тобто на тих, хто керує державою, в чий руках концентрується увесь «український капітал», і який «...служить не для розвитку українського народу, а для скріплення його гнобителів» [8, с. 6];

- «**визиск крові**» або **податок крові** – використання чоловічого українського населення в інтересах колоніальних держав у вирішенні імперіалістичних військових конфліктів;

- «**визиск духовної енергії**» – проявляється в денационалізації та переманюванні найкращих представників інтелігенції на користь іншої країни;

– «**колонізація української території**» – пов’язано з міжнаціональною системою поділу праці та національним контрастом села і міста;

– «**конфіскація землі і природних надр**» – завдяки чому відбувалося збагачення інших народів із формування поміщицьких та буржуазних маєтків, а в той же час збідніння корінного населення [8, с. 7–8].

В результаті з настанням революції українське суспільство отримало шанс для відродження власної державності, але на 1917 рік зіткнулося з нестачею кадрів, які могли повністю взяти під контроль усі важливі соціальні функції. Власне, мало силу вибороти незалежність, але для швидкої зміни соціальної структури сил було недостатньо, тому що кожна соціальна сфера потребувала своїх спеціалістів, але їхня наявність не покривала і більше половини необхідного. За підрахунками М. Шаповала, на 1917 р. українська нація мала у своїх рядах: кілька сотень народних вчителів, кооператорів; кілька одиниць попів, лікарів, інженерів, адвокатів, юристів; 5–6 лісоводів; два десятки агрономів; 3 поміщика; кілька торговців нижчого калібру; жодного великого підприємства, банку (не враховуючі кредитної кооперації); жодного генерала; кілька штаб-і обер-офіцерів [12, с. 34].

Отже, як бачимо, на момент революції українському суспільству не вистачало кадрів, які могли взяти на себе найважливіші соціальні та державницькі функції щоб сформувати повне українське суспільство.

Загальна тенденція національного складу міст у відсоткову співвідношення змінилися після революції, про що свідчать наступні статистичні дані за 1920–1921 р. (див.: таблицю 3).

Проте помітний зріст українського населення у містах спостерігається з 1921 по 1923 рр., про що довідуємося з таблиці 4.

Загалом після революції українське населення у містах збільшилося, а це своєю чергою говорить про те, що поступово відбувалася трансформація соціальної структури українського суспільства, але все ж для позитивного результату був необхідний час та сприятливі умови, на перешкоді яких в 20–30 рр. стало повторне розділення українських територій між новоутвореними державами. В результаті українське населення

повторно підпадало під вплив культурних цінностей та управління інших держав та народів, що ускладнювало становище українців та відтермінувало концентрацію соціальних функцій суспільства України в руках однієї української нації.

Тому, перебуваючи в еміграції, М. Шаповал розробляє новий алгоритм відродження української нації та державності, де головним завданням була підготовка свідомого, освіченого молодого покоління, яке зможе відродити велич українського народу. Для цього, як пише М. Шаповал, необхідно було створити власну соціально-культурну, соціально-економічну та національно-політичну незалежну від зовнішнього впливу сфери соціального життя, які б сприяли створенню «суверенної незалежної республіки в етнографічних межах» [8, с. 8–10]. До того часу, як наголошував М. Шаповал, українська нація представлятиме із себе «неповне» суспільство. Однак, щоб стати повним, українці мають розділитися на декілька суспільних груп:

- одна група буде вести промислову діяльність;
- друга група займатиметься справами торгівлі та економіки в цілому;
- третя група транспортною сферою;
- четверта група культурно-освітньою та науковою сферою;
- і нарешті, п’ята група організуватиме громадську і політичну діяльність [9, с. 17].

Всього цього, як стверджував вчений, було недостатньо в українському суспільстві, щоб можна було кардинально перебудувати соціальну структуру українського суспільства на користь української нації.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, результати здійсненого дослідження дозволяють говорити про те, що українське суспільство на початку ХХ століття, на думку Микити Шаповала, мало багато перешкод на шляху свого формування та державного будівництва. Напередодні революційної боротьби українське суспільство згідно з «Критерієм могутності соціальних групвань М. Шаповала» за кількісним та територіальним показником становило більшість, тому закономірно могло протистояти тиску з боку інших державних утворень. Однак

Таблиця 3

Національний розподіл між селом і містом на 1920–1921 рр.

		Українців	Росіян	Жидів	Поляків
Велика Україна (1920 р.)	місто	8.8 %	54.0 %	66.2 %	26.0 %
	село	91.2 %	46.0 %	33.8 %	74.0 %
Галичина (1921 р.)	місто	6.7 %	-	75.8 %	28.7 %
	село	93.3 %	-	24.2 %	71.3 %

Джерело: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма [7, с. 14]

Національний склад міст

		Українці	Росіяне	Поляки	Жиди	Мадяри	Чехи
Кубань	(р.1923)	32.2 %	49.9 %	-	0.9 %	-	-
Рад. Україна		43.1 "	26.7 %	1.8	25.7 "	-	-
Поль. Волинь	(р.1921)	24.8 "	3.0 %	12.0	59.2 "	-	0.6
Схід. Галичина		23.5 "	-	37.2	38.7 "	-	-
Підкарпаття		18.0 " (приблизно)	-	-	35.0 "	37.0 %	10.0

Джерело: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма [7, с. 16]

за іншими критеріями мало слабку організованість та технічний апарат, який би об'єднав усе українське населення в єдину та могутню силу. В перспективі набагато глибше вивчення цієї теорії, буде зроблено під час дослідження концепції суспільства і державності М. Шаповала, яка дозволить реконструювати соціальні процеси, які відбувалися в українському суспільстві на початку ХХ століття. Між тим врахування історичних ретроспектив формування української нації та її державності в соціологічній спадщині видатних українських соціологів, зокрема і Микити Шаповала, збагачує накопичений досвід в розбудові українського суспільства та акцентує увагу на тих історичних процесах та фактах, про які майбутньому поколінню не слід забувати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбань Ю.А. Соціологічний аналіз структури української нації в науковому доробку Микити Шаповала (початок ХХ ст.). URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/5972/1/10-1%285%29-8.pdf> (дата звернення: 02.04.2021).
2. Довгаль С. [Рецензія на брошуру:] М. Шаповал. Засади української визвольної програми. Прага, 1927. В-во «Вільна Спілка». 61 с. *Нова Україна : місячник письменства, мистецтва, науки й громадського життя*. Прага, 1928. Ч. 1–3. С. 70–72.
3. Курас Д. Проблема національних меншин і національна політика української держави у працях М. Ю. Шаповала. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kuras_problema-1.pdf (дата звернення: 06.04.2021).
4. Лазарович М.В. Політика українських урядів періоду визвольних змагань 1917–1921 років щодо національних меншин : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Чернівці, 2014. С. 104–105.
5. Омельченко Г. [Рецензія на брошуру:] М. Шаповал. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. Ц. 65 к. ч. (для роб. орг. 20 % знижки) 324+VII стор. *Нова Україна : місячник письменства, мистецтва, науки й громадського життя*. Прага, 1928. Ч. 4–6. С. 147–149.
6. Солдатенко В.Ф. Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції. *Український історичний журнал*. Київ, 1997. № 5 (416). С. 3–17.
7. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага : Вид-во Вільна Спілка, 1928. 324 + VII с.
8. Шаповал М. Засади організації українського визволення. Прага : Вид-во Вільна Спілка, 1929. 24 с.
9. Шаповал М. Засади української визвольної програми. Прага : Вид-во Вільна Спілка, 1927. 61 с.
10. Шаповал М. Місто і село (соціологічні нариси). *Суспільство: Lasociete*. Прага, 1926. Т. III–IV. С. 53–54.
11. Шаповал М. Соціографія України. Ч. I. Соціальна структура України. Прага : Вид-во Вільна Спілка, 1933. С. 96–101.
12. Шаповал М. Соціологія українського відродження. Прага, 1937. 47 с.
13. Шаповал М. Шлях визволення: суспільно-політичні нариси. Прага-Берлін : Вид-во Нова Україна, 1923. 71 с.